

Становлення та розвиток інституту спеціалізованого омбудсмена в Україні

*Чмиренко Анжеліка Русланівна,
студентка 4 курсу спеціальності «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Інститут омбудсмена як незалежний механізм контролю за дотриманням прав і свобод людини відіграє важливу роль у правозахисній системі демократичних держав. Успішний досвід багатьох європейських країн свідчить про еволюцію цього інституту шляхом запровадження спеціалізованих омбудсменів, які зосереджують свою діяльність на захисті прав окремих категорій населення або у певних сферах суспільного життя. Запровадження інституту освітнього омбудсмена в Україні актуалізувало дискусію щодо місця та ролі спеціалізованих омбудсменів у національній системі захисту прав людини. Метою цієї статті є дослідження процесу становлення та розвитку інституту спеціалізованого омбудсмена в Україні.

Спеціалізований омбудсмен являє собою незалежний публічно-правовий інститут. Його ключова місія полягає у забезпеченні захисту прав та законних інтересів осіб, які належать до вразливих груп населення. До таких груп традиційно відносять дітей, учнів, студентів, літніх людей, жінок, військовослужбовців та осіб з інвалідністю. Окрім безпосереднього захисту прав, спеціалізований омбудсмен здійснює контроль за дотриманням цих прав органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими особами, а також установами та організаціями, що надають публічні послуги [1, 61]. Впровадження спеціалізованих омбудсменів є закономірним етапом розвитку інституту уповноваженого з прав людини. Це дозволяє більш глибоко та фахово підходити до вирішення специфічних проблем, з якими стикаються окремі категорії громадян, а також сприяє підвищенню ефективності правозахисної діяльності в цілому.

Першим кроком у становленні інституту спеціалізованих омбудсменів в Україні стало прийняття Указу Президента України від 11 серпня 2011 р. «Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини» [2]. Цим актом було започатковано діяльність Уповноваженого, основними завданнями якого визначено моніторинг дотримання прав дитини, контроль за виконанням міжнародних зобов'язань України у цій сфері, внесення пропозицій Президенту щодо запобігання порушенням прав дітей, а також вжиття заходів для їх захисту та відновлення. Уповноважений отримав право звертатися до державних органів, відвідувати спеціалізовані установи для дітей та вносити пропозиції щодо формування державної політики у сфері захисту дитинства [2].

Револьюційні події 2014 р. та подальша агресія російської федерації проти України зумовили появу нових спеціалізованих омбудсменів, діяльність яких була спрямована на захист прав найбільш вразливих категорій населення в

умовах військового конфлікту та окупації. У листопаді та грудні 2014 р. було видано укази Президента України про призначення Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу та Уповноваженого Президента України з прав людей з інвалідністю. Так, Уповноважений у справах кримськотатарського народу мав відповідати за забезпечення дотримання конституційних прав корінного народу України, моніторинг ситуації в цій сфері, підготовку відповідних законодавчих ініціатив та сприяння збереженню етнічної, культурної та мовної самобутності кримських татар [3]. Уповноважений з прав людей з інвалідністю мав зосередити свою діяльність на захисті прав та законних інтересів осіб з інвалідністю, включаючи ветеранів війни та осіб, які отримали інвалідність внаслідок бойових дій. Його завдання включало моніторинг дотримання їх прав, організацію взаємодії між органами влади та внесення пропозицій щодо формування державної політики у цій сфері [4]. Нині вказаний Указ Президента втратив чинність.

Подальшим кроком стало запровадження у 2018 р. посади Уповноваженого Президента України з питань реабілітації учасників бойових дій. Його основна мета – моніторинг реалізації права на реабілітацію для осіб, які брали участь у бойових діях на сході України, внесення пропозицій щодо вдосконалення системи реабілітаційних заходів та підготовка відповідних нормативно-правових актів [5]. Нині цей указ також втратив чинність.

Окреме місце серед спеціалізованих омбудсменів займає бізнес-омбудсмен, посада якого була введена у 2014 р. з метою боротьби з корупцією і покращення інвестиційного клімату. Його правовий статус визначається постановою Кабінету Міністрів України. На відміну від президентських уповноважених, до кандидатів на цю посаду встановлено чіткі вимоги, включаючи бездоганну ділову репутацію, вищу освіту в галузі економіки або права та глибокі знання економічних та суспільно-політичних процесів в Україні. Рада бізнес-омбудсмена регулярно звітує про свою діяльність [6].

6 червня 2018 р. Кабінет Міністрів України прийняв Постанову «Деякі питання освітнього омбудсмена», якою затвердив Положення про освітнього омбудсмена та Порядок та умови звернення до освітнього омбудсмена [7]. Нині цей інститут успішно функціонує.

У 2021 р. інститут уповноважених Президента зазнав змін. Їх назва змінилася на радників – уповноважених Президента України. Це, зокрема, радник – уповноважений Президента України з питань безбар'єрності; радник – уповноважений Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації; радник – уповноважений Президента України з питань учасників бойових дій; радник – уповноважений Президента України з питань Фонду Президента України з підтримки освіти, науки і спорту. Наприклад, до сфери відповідальності радника – уповноваженого з питань безбар'єрності належить забезпечення здійснення Президентом конституційних повноважень щодо додержання конституційної норми про визнання людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю [8].

Незважаючи на позитивну роль спеціалізованих омбудсменів у посиленні захисту прав людини в Україні, існують певні проблемні аспекти їхньої

діяльності. Однією з ключових проблем є відсутність чітких законодавчих вимог до кандидатів на посаду уповноважених Президента України. На відміну від парламентського омбудсмена та бізнес-омбудсмена, критерії відбору президентських уповноважених залишаються законодавчо неврегульованими. Крім того, залишаються невизначеними критерії ефективності діяльності спеціалізованих омбудсменів, зокрема відсутність обов'язкових щорічних звітів для президентських уповноважених ускладнює оцінку їхнього внеску у захист прав людини. Важливим питанням є також налагодження ефективної взаємодії між парламентським омбудсменом і спеціалізованими омбудсменами для уникнення дублювання функцій і забезпечення комплексного підходу до захисту прав людини.

У підсумку відзначимо, що запровадження інституту спеціалізованого омбудсмена є важливим кроком на шляху вдосконалення національної системи захисту прав людини. Їх діяльність сприяє більш ефективному захисту прав вразливих груп населення й окремих сфер суспільного життя. Проте, для подальшого розвитку цього інституту необхідно вирішити існуючі проблеми, зокрема визначити критерії оцінки ефективності роботи омбудсменів і налагодити механізми взаємодії з парламентським Уповноваженим.

Список використаних джерел:

1. Голяк Л. Становлення та розвиток інституту спеціалізованого омбудсмена. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія: Право. 2011. Вип. 1. С. 61.
2. Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини: Указ Президента України від 11 серпня 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/811/2011#Text> (дата звернення: 30.04.2025).
3. Про Положення про Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу: Указ Президента України від 3 листопада 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841/2014#Text> (дата звернення: 30.04.2025).
4. Про Уповноваженого Президента України з прав людей з інвалідністю: Указ Президента України від 1 грудня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/902/2014#Text> (дата звернення: 01.05.2025).
5. Про Уповноваженого Президента України з питань реабілітації учасників бойових дій: Указ Президента України від 22 листопада 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386/2018#Text> (дата звернення: 01.05.2025).
6. Про утворення Ради бізнес-омбудсмена: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/691-2014-п#Text> (дата звернення: 02.05.2025).
7. Деякі питання освітнього омбудсмена: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 червня 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2018-п#Text> (дата звернення: 02.05.2025).
8. Про Радника Президента України: Указ Президента України від 26 липня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/309/2021#Text> (дата звернення: 02.05.2025).

Науковий керівник:

*Коваль Тетяна Владиславівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*